

Előmunkálatok és adalékok az igeleírás történetének vizsgálatához

Omnia cum veterum sint explorata libellis, multa loqui breviter sit novitatis opus:

(*Phocas grammaticus: Ars de nomine et verbo: Keil V: 410*)¹

I.

Ismeretes, hogy az elmúlt jó másfél évszázad nem csupán a nyelvkutatás rendkívüli kiteljesedését eredményezte, hanem e kutatás tudománytörténeti előzményeinek feltárásáért is fölöttébb sokat tett. Az ilyen irányú, többnyire igen elegáns szakmai színvonalú kutatásnak két olyan fő vonulata van, amelynek figyelemmel követése a mi szempontunkból is alapvető jelentőségű.

1. Az első az értékek sokaságát sokak számára hozzáférhetővé tevő igen felpezsdült **forráskiadói tevékenység**. Eddig kiadatlan kéziratok művek megjelentetése, a korábban kiadottak kritikai újrakiadása és igen gyakran valamelyik modern, főleg angol nyelvre fordítása. Ezekhez is lásd például Pinborg igen jelentős szövegazonosító munkásságát (1973, 1978, 1982), Dinneen (1990), Keith (1990), Stahl–Johnson–Burge (1971), Lenaz (1975) tevékenységét. Továbbá egyes magyarországi kéziratgyűjtemények nyelvvel (is) foglalkozó publikálatlan szövegeit is számon tartó, *A census of medieval Latin grammatical manuscripts* című Bursill-Hall-kötetet (1981). A mai forráspublikálás természetesen a korábbinál gyakrabban kerít sort a 18. század előtt nyomtatásban megjelent művek hasonmáskiadására is.²

Ennek a többirányú munkálkodásnak az arányai megfelelő összefoglalás helyett talán közvetett módon, például valamely jelentősebb mű szakirodalma segítségével is elképzelhetőek lehetnek. Az erre kiválasztott mű Vivien Law egyik, 1987-ben újra megjelentetett munkája (*The insular Latin grammarians*). E grammatikatörténeti összefoglalás közel száz tételt elősoroló forráskiadvány-jegyzéke (112–5) ugyanis önmagában sem kevésről ad hírt. (A Law felhasználta nem

¹ Bodor András fordításában: Mindent feltártak már bölcs iratokban az ősök; / Így hát szólj tömören, s újszerű lesz a műved (vö. Bury 1971: 112).

² Az egyetemes forráskiadás jelentős részlegét képviseli a hazai könyvtárakban is az *Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. Series III. Studies in the History of the Language Sciences* sorozat. Ennek 1990-ig ötvennégy kötete jelent meg. S miként ebből is kitétszhetik, az 1855-ben indult, első forráskiadási nagyvállalkozás, a Keil-féle *Grammatici Latini* kötetek óta folyó munkálkodásnak még a pusztán figyelemmel követése sem lenne akármilyen teljesítmény.

Mivel szerteágazó és hatalmas tudást meg külön dolgozatnyi terjedelmet igényelne, most éppen csak megemlíthető a különböző rendek által folytatott, tagjai tudományos munkásságának összegyűjtésére irányuló, újabb szinten megélenkült forrásmentés is.

jelentéktelen forrásmennyiség egyébként részben a több újdonságot napvilágra hozó izlandi és ír forrásfeltárásnak és -kiadásnak is köszönhető.)

A magunk háza táján történekről az 1770 előtti korszak vonatkozásában ismeretes, hogy forrásaink gyűjteményes hozzáférhetővé tétele 1866-ig, Toldy Ferenc CorpGr.-jáig nyúlik vissza.³ Ezt követően igen hasznos, de inkább alkalmoszerű kiadásokra került sor (ehhez is lásd Éder 1972). Ilyen volt a Heiden Sebald–Hegendorf Kristóf–Sylvester-hasonmások közzététele (Molnár–Simon 1980: 225), 1969-ben Sylvester bloomingtoni hasonmás kiadása, magyar fordításának hazai megjelenése 1989-ben (lásd C. Vladár 1989), majd a korábbiaknál még jobb fakszimile kiadása (Sylvester 1539/1989; róla: Pajorin 1993, Bartók 1998b). Szintén Bloomingtonban jelent meg Szenczi Molnár Albert nyelvtanának hasonmás kiadása (Szenczi Molnár 1610/1969). Tárgykörünk szempontjából is számon tartandó Comeinius *Didactica magná*jának 1992-es pécsi kiadása, Borzsák Istvántól egy fontos Szenczi Molnár-szöveg fordítása (Borzsák 1979). Nem közvetlenül magyar vonatkozású, de számunkra is értékesíthető Déri Ramon Lull-fordítása (1994).

Az egyetemes vonatkozású forrásfeltáró és –azonosító kutatások eddig legjelentősebbnek tűnő hazai eredményét köszönhetjük Durzsa Sándornak (lásd tőle 1892). Ő tudniillik egy 3 részt magába foglaló, OSzK-nyilvántartásba 1952. június 18-án felvett (sem a leltári naplóból, sem máshonnan), meg nem állapítható provenienciájú, s eddig XI–XII. századiként számon tartott kézirat grammatikatörténeti hova sorolhatóságával kapcsolatban jut nagy jelentőségű felismerésekre. (A leltári napló vonatkozó, 84. folyószámának érdemi adatai szerint a felvett tárgy: De constructione – De dictionibus. 13. század, pergamen, 23 fol. 195×115 mm.)

Durzsa egyik legfontosabb megállapítása alapján kiemelendő, hogy a kódex terjedelmesebb része kiegészítésekkel bővített, kivonatolótó átvétel Petrus Helias (életadataiból eddig csak az került elő, hogy 1140 körül a párizsi egyetemen tanított) Summájából. A szövegösszefüggésből következtethetően kortársi átvétel. Durzsa – alighanem továbbra is tartható – XII. század végére keltezéséből az is levonható, hogy az OSzK Clmae 490 jelzetű kódexe az országban található legkorábbi grammatikai szöveg. A XII. század előtti korszakból ugyanis grammatikusoknak, műveiknek – legalábbis valóban szerény ismereteim szerint – csupán említését tartja számon a hazai szakirodalom (ehhez is lásd például Tarnai 1984 passim).

A fentiekből következik továbbá, hogy a Budapesten őrzött szöveg és az egyetemes szakirodalomban számon tartott eddigi Petrus Helias-szövegek egymáshoz való viszonyának tisztázása nem csupán elvégzendő, de igen méltánylandó hozzájárulás is lenne a mai grammatikai gondolkodás előzményeinek kutatásához.

A kódex 3 szövegdarabjában szóba kerülő, cseppet sem kis számú (mondattani, így a tagmondatokat tagoló pont kérdését is magába foglaló) grammatikai kérdések sorából most külön is kiemelendő a suppositum (substantia)–appositum kettős (a logikusok és grammatikusok terminológiájában *subiectum* – *predicatum*) viszonyának többszöri szóba kerülése. A Petrus Heliasén kívül feltehetően egyéb Priscianus-kommentárookra is támaszkodó munkának tehát a nomen–verbum kérdéskörébe vonható megállapításai is bizonyára joggal számíthatnak a jövő érdeklődésére.

2. A szakmánk történetét tárgyaló műveknek az egyetemes publikációs tevékenységnél is bővebben áradó folyama az ugyancsak szinte alig követhető **forrásfeldolgozás**. Az efféle munkálatok méretei tekintetében a már hivatkozott Law-munka példája talán ismét tájékoztatásul szolgálhat. Az ebben szereplő monográfiák, forrásfeldolgozó tanulmányok (115–9) száma tudniillik ugyancsak száz körül van. (A természetesen fel nem vett szláv vonatkozású szakirodalomból a mi tárgykörünk szempontjából is jelentősként idézhető orosz Donatushoz lásd Ising 1970: 163–70).

³ A Toldytól ehhez felhasznált és az RMK. III. (1942) által egyetlenként számon tartott, Kolozsváron levő első kiadású Komáromi Csipkés-példányt az RMNy. legújabb, IV. kötete (2618) valamiért nem említ tudniillik Hírt ad viszont két „újabb” hazai és két külföldi példányról. Komáromi Csipkés szóban forgó, a kolozsvári egyetemi könyvtárban őrzött EME-példányának jelzete B. M. V. 2923. A Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Fiókjában az oda került, volt református kollégiumi könyvtár első kiadású Komáromi Csipkés-példányai a B. M. V. v. 489, 409 (vö. Lőrinczi 1995: 336) jelzettel találhatók meg.

A magyar forrásfeldolgozásban az 1970-ig terjedő, Éder összefoglalta időszakot követő esztendőik jeles eredményei köszönhetőek Balázs Jánosnak (1956, 1961, 1987), Szathmári Istvánnak (1968), Mészáros Istvánnak (1960, 1973, 1981, 1989), Tarnai Andornak (1984), valamint néhány újabb tanulmány szerzőjének. Éder Zoltánnak (1989, 1989/2000: 15–30), Kovács Ferencnek (1988), Juhász Dezsőnek (1999). Újabbban pedig W. Salgó Ágnesnek (2000), a magyar vonatkozásokon túli összefüggéseket feltáró Sára Balásznak (1999–2001). Aki nemrég megjelent dolgozatában németül glosszázott, a német nyelvtudomány-történet számára eddig ismeretlen grammatikakiadást (ehhez is lásd Puff 1995) mutat be, illetőleg készíti el a mű igefejezetének leírását.

Külön említendő a régi magyarosok, Varga András (1983, 1984), Bartók István (1991, 1995, 1996, 1997, 1998a, 1999), Körmendy Kinga (1984, 1986, 1991, 1994) nyelvtudomány-történeti szempontból is értékesíthető, többek között forrásokat is feltáró-azonosító tevékenysége. Csaknem teljesen járatlan úton halad Horváth Iván tanítványa, Szentpéteri Márton (1998).

Valamivel hamarabb jelent meg, de tematikailag némileg az előzővel érintkezik Dukkon Ágnes egy 1997-es dolgozata. Az általa vizsgált, 1664-ben Angliában megjelent Jászberényi-mű talán nekünk is sokatmondó címe: *A new torch to the Latin tongue: so enlightmed that besides the easie understanding of all classical authors, there is also laid open a ready way to write and speak Latine well and elegantly* (ehhez lásd még RMK. III: 2252). A magyar–angol nyelvtudomány-történeti kapcsolatok szép példájával, a Komáromi Csipkés György írta angol nyelvtannal foglalkozik információgazdag tanulmányában Korponay Béla (1972).

II.

Régi nyelvleírásaink összevetőként elgondolt vizsgálatát is természetesen a nyelvi szinteket tárgyaló fejezetek számbavételével célszerű kezdeni. Ezen belül a lexémaszinttel való indítás mellett az szól, hogy az antik és későbbi munkák szófajközpontúsága révén épp ennek a nyelvi szintnek a leírása szolgálhat a legkidolgozottabb és legtávolosabb (és a fonémaszintnél talán kevésbé nyelvfüggő) összevetési alapul. A szófajszinten belül az **igével** történő indítás mellett viszont a mai szakmai vélekedések valamelyes ismeretében aligha lehet szükséges érvelni. (Az ehhez is kapcsolódó nyelvbölcseleti kérdések magyar szakirodalombeli jelenlétéhez lásd Havas 1991.) Még akkor sem, ha közismert, hogy az elmúlt jó másfél évezredben az „octo partes orationis”-t tárgyaló szófajtant kezdeni többnyire a **nomennel** szokták. Az ige kulcsszerepe ennek ellenére is igen sokak számára lehetett nyilvánvaló (ehhez is lásd Bäck 2000; Glück 1967). Erről tanúskodik a szerencsére megőrződött „kisebb” szakszövegek némelyike is. Így a Donatus és Priscianus között élt Phocas grammaticus *Ars de nomine et verbo* című munkája (Keil V: 410–39), a Priscianus-tanítvány *Eutyches Ars de verbója* (Keil V: 447–89). De lásd a modisták túl nem értékelhető igestúdióit is (a kérdés újabb szakirodalmából lásd Bursill-Hall 1971: 196–242; Kelly 1990; Leiss 1992; Michael 1970).

Az persze továbbra is nyilvánvaló, hogy az egyes szófajokkal, kiváltképp a nomenekkel való sok évszázados foglalatosság önmagában is milyen alapvető felismerésekkel gazdagította a nyelvleírást (különben az sem lehetetlen, hogy az okkal fellendült újabb kongruenciavizsgálódások is szükségessé teszik majd a régi források ismételt kézbevételeét).

Nyelvleírásaink igefejezeteinek vizsgálatakor természetesen az **igemeghatározások** tüzetes elemzésére is szükséges lenne majd kitérni (ehhez is lásd Kukenheim 1951). Ennek az összevetésnek várható hasznossága talán még egyszerű módszerrel, pusztán locusedzéssel is megsejtethető (az idézendő helyek megfelelő részeit mind én emeltem ki: L. R.):

Donatus, Aelius (Keil IV: 359, 381): Verbum quid est? Pars orationis cum tempore et persona sine casu aut agere aliud aut pati aut neutrum significans. Verbo quot accidunt? **Septem**. Quae? Qualitas coniugatio, genus numerus figura tempus persona. Illetőleg az *Ars maior*ban: Ver-

bum est pars orationis cum tempore et persona sine casu aut agere aliquid aut pati aut neutrum significans. verbo accidunt **septem**, qualitas coniugatio genus numerus figura tempus persona.

Priscianus Caesariensis (Keil II: 369): (Apolloniusra visszavezethetően) Verbum est pars orationis cum temporibus et **modis**, sine casu, agendi vel patiendi significativum.

Erfurti Tamásnak (lásd Bursill-Hall 1971: 214–5) elődei jelentős részétől és az utána következők legtöbbszörétől is alapvetően különböző igemeghatározása: Verbum ergo est pars orationis significans per modum esse distantis a substantia. Néhány sorral előbb pedig: verbum *est* significat aliquid essentialiter distans ab *ente* (vagis az *ens*-től).

Sylvester János (CorpGr. 53 és C. Vladár 1989: 51): Verbum est pars orationis cum tempore et persona, sine casu aut agere aliquid, aut pati, aut neutrum significans. Verbo accidunt **septem**: Qualitas, Coniugatio, Genus, Numerus, Figura, Tempus, et Persona: A3 Beβid, a3 Bobeβidnek riβe, ūdōuel eš βemil’uel, efet nelkūl, mell’ ualami czelekedift iege3, auag βenedift, auag, ezeknek eǵgiket fem.

Melanchton, Philip (CorpRef. 298–91): Verbum est vox significans agere aut pati, ut *verberare*, actio est, passio *verberari*. [...] Verbo accidunt **octo**: Genus, Species, Tempus, **Modus**, Figura, Persona, Numerus, et Coniugatio.

Ludovicus, Laurentius (1597: 31–2): Verbum est vox significans aliquid agere aut pati, Es heist etwas thun oder leiden. vt: verberare, schlagen, significat agere. Verberari, geschlagen werden, significat patudniillik Verbo quot accidunt? **Octo**: Genus, Species, Tempus, Modus, Figura, Persona, Numerus & Coniugatio.

Molnár Gergely (1556/1613: 33–4): Verbum [...] Est vox, aut agere aliquid, aut pati, aut neutrum significans [...] Verbo [**octo**] accidunt [...] genus, Species, Tempus, Modus, Numerus, Figura, Persona & Coniugatio.

KolGr. (Lőrinczi 1998: [24v]–[25r]): az Ige Ollyan fzo a3 mely valamely tselekedetet [Valamely] Vagj fzenvedeft, vagj edgiket fem jedzi [...] Verbumnak accidenfi hanyak? Nyoltzak, Nem, fzemely, Ūdō, **Mod**, fzam, Abrazat, fzemely, es Ōzve foglalaf.

Szenczi Molnár Albert (CorpGr. 175; lásd még Szenczi Molnár Albert 1610/1969: 85): Verbum est vox numeri cum tempore et persona. In verbo consideranda est primum origo et forma.

Komáromi Csipkés György (CorpGr. 370): igemeghatározás nélkül: Hactenus primam Orationis partem vidimus, fecunda est verbum. Verbum seu radix et thema vocis verbalis, est tertia singularis praefentis indicativi, ex qua fiunt omnia tempora, omnes modi, omnes personae, affixis solum additis, vel vocalibus mutatis. In verbo autem haec: 1. Species, 2. Modus, 3. Persona, 4. Numerus, 5. Tempus, 6. Coniugatio, 7. Foecunditas, 8. Divisio, spectanda et consideranda veniunt.

Alvarus, Emanuelis (1582 e./1718: 155–6): Verbum est pars Orationis, quae **modos**, & tempora habet, neque in casus declinatur.

Pereszlényi Pál (CorpGr. 458): De verbo [...] De iis verborvm accidentibus, quae ad coniugandum necessaria svnt [...] De modis, temporibus, personis, numeris, et Coniugationibus in genere.

Kövesdi Pál (CorpGr. 563: Capvt V): Verbum cognoscitur ex praepositio Pronomine En, ego, ut: Én olvasok, ego lego [...].

Bél Mátyás (1729: 29: V. Kapitel): Verbum, oder Wort so sich coniugieren last wird erkant aus dem vorgesezten Pronomine, En, Ich als: En szeretek, Ich liebe; En olvasok, Ich lese.

Fejérvári Sámuel (Lőrinczi 1998: [38] 3–): igemeghatározás nélkül: §. 1. Verbum, ut apud Latinos, ita apud Hungaros est *2plex*: Activum et Passivum. Activum ut Szeretek. ut: Szerettetem. (lapalji jegyzetben: A: e. h.: Szeretek Passivum ut Szerettetek; C1: e. h. Szeretek. Passivum, ut: Szerettetek).⁴

⁴ A jövőben természetesen a Priscianus és Melanchton közötti időben keletkezett munkák definíciói sem maradhatnak figyelmen kívül. A szakirodalom fontosabb eredményei közül most csupán Bursill-Hall 1971-ben megjelent összefoglalásának széles ívű tudománytörténeti áttekintést nyújtó *Verbum* című fejezetére utalnék (196–242). Igekérdések ugyancsak tudománytörténeti alapú tárgyalásához lásd még Michael 1970: 92–9. S ezekhez is lásd Havas 1991. Lásd még a kiváltképp tanulságos, Pinborg által is kiemelt modista álláspontot, mely sze-

A mifelénk jól ismertnek számító fenti művek idézett locusai alapján is felvetődő kérdések közül egyelőre csupán az alábbiakat említeném:

1. A meghatározások közötti jól látható eltéréseket. De azt is, hogy Kövesdi és az őt forrás-megadás nélkül németre fordító Bél (e kérdéshez lásd Lőrinczi 1998: 84) a jelentésre alapozó tárgyalással szemben másat követ.

2. Különbözik az egyes szerzőktől tárgyalt úgynevezett akcideneciák (a mai értelemben vett megkülönböztető jegyek) száma is. Melanchtonnál és a rá visszavezethetőknél ez a mód felvétele miatt nyolc.

3. Szembeötlő, hogy igemeghatározást a szerzők némelyike tulajdonképpen nem is ad. Bizonyára nem véletlen, hogy éppen Pereszlényi nem, meg az idézett Alvarus-kiadás sem. De Fejérvári sem, aki ugyancsak a ragozási sorokra és a bennük érvényesülő analógiára összpontosít.

Az idézett meghatározásokat is tartalmazó, de többi részükben is eleve szakmai szabályoknak megfelelően írt régi nyelvtanainkon kívül – vélhetőleg a 17. század tájáról maradt reánk egy – a műfajilag nagyon eltérő – tanszövegszerűségnek még a gyanújába sem hozható, ám egyértelműen a partes orationis kérdéseit feszegető alábbi szöveg is. „Szófajértelmezését” csupán műfaji különállásáért bizonyára nem volna helyes figyelmen kívül hagyni:

|52r|

Difticum Hungaricum

Egy nagy gazdag országot tudom hallottatok
 20 Nyolcz nagy roppant varakat abban láthattatok
 Gazdag, Uri. nép lakoja minnyajan tudgjatok
 Kik az ország utain valaha jartatok
 2 Regnum Etimologjcum ez orbágnak neve
 Nyolcz főfő Urak birtak eddig bekefegeben
 25 De mivel hõgj már edgjikis nemfer az böreben
 Hogj kiralyt adgyon⁵ Valaßban az orßag tettzéfe
 3 Nagjfgatok

|52v/1–16

1 3 Nagjfgatok s kegjelmetek mind ide halgaffon⁶
 Orßagunk regtõl fogva királynél kül vagjon
 Mely miat bantodafunk es lok karunk vagjon
 Moftan azert kirallyrol itt minden vaxollyon
 5 4 Azért leg elsõbenis nemes Uram
 Hogj az rendet meg tartsák nagjfgad vaxollyon
 Nomen á nominando oly kiralyt nominallyon
 Azki az orßagra hiven gondot tartson,
 5 Neve Bokot lenni ez földõn mindennek
 10 Vadak halak madarak én nekem engednek

rint az ige és névszó megkülönböztetésének alapja az, hogy a névszók állandó, azaz nem változóként (per modum habitus et quietis) nevezik meg a dolgokat, míg az igeék állapotváltozással (per modum fieri et motus). E felfogás előzménye különben már Averroes Arisztotelész-kommentárjában is olvasható: „omnes intentiones dividuntur in habitus quiescentes et mobiles, conveniunt omnes gentes in hoc quod posuerunt principia nominatum nomen et verbum” – az igen tanulságos folytatás pedig: „et posuerunt nomen cuilibet formae quiescenti et verbum cuilibet formae mobili, et posuerunt indeclinabilem ad collationem inter illa duo” (Pinborg 1977: XVII).

⁵ A scriptor a szót mindjárt a leírás után ujjal törölte.

⁶ A sorvégen szándéktalanul húzott vízszintes vonal van.

- Erdők es folyo vizek mind nominis pa...tífek
 Minden rendbeli népek engemet tißtelnék
 6 Vitezimnek nem Bükül meg az fizetéfe
 Arany ezüft draga kõ bövön van febemben
 15 Aftagimnak fokfágát nem tudom mezöbe
 Engem Űlteffetek hat az kirallyi Bekben⁷
 7 En vajgok az Pronomen nomen Ur viczéje
 Az ó birodalmaban főveb fejedelme
 Bort s, kenyeret en oßtok földön mindenekn
 20 Kiraly utan en Űlök az fejedelemfegbe
 8 Jo nomen es pronomen tsudalok rajtatok
 Magatokat elöttem annyira hanytatok,
 Tsak egj roß⁸ fánta bolhátis nem erne joßagtok,
 Léhás mind az eßetek s mind vaxolafotok
 25 9 Verbum az

|53r/1–8

- 1 9 Verbum ā verberando dictum jol tudgjatok,
 Azert Verbualtatni hogj ha nem akartok
 Moft az kiralyfágot én réam adgjatok,
 Térdet fejet elöttem minnyájan hajtsatok
 5 10 Secus á nagj jupiter engem ugj fegellyen
 Itt mind eßße törföllek meg rontalak teftben
 Roftanak fem lefzen jo á börtötök eppen
 Ezen bár allyatok külomben nem léssen. (Lőrinczi 1998: 62–3).

Mivel hasonló régi magyar nyelvű szöveg tudtommal még nem bukkant fel, úgy gondolom, a vele kapcsolatban felmerülő többtréti filológiai teendők ellátásához alapos szakmai tájékozódás kívánatnék meg. Ezért magam most csak az alábbi mozzanatokra térnek ki.

A) Az akár első olvasásra is szembeötlő **tartalmi** vonatkozásokból egyelőre azt emelném ki, hogy a szöveg mennyire fontosként kezeli az igejelentés képviselte dinamizmust. Hogy mondanivalóját sajátosképpen, a nyelvtani kategóriák megszemélyesítésével, viszonyuknak versengés-ként, sőt harc-ként beállításával adja elő.

Eddig szerzett ismereteim alapján viszont ezt a tárgyalásmódot nem ítélném valamiféle, unatkozó diákok alkalmi elménczédésének. E gondolat mellett a középkor írásbeliségében a grammatikával kapcsolatos megszemélyesítésekre, allegóriákra alapuló munkák némelyikére való emlékeztetéssel érvelnék:

1. Említeném Martianus Capella (410–439 táján írt) *De nuptiis Philologiae et Mercurii* című, az antik tudományosság egyik „enciklopédiájának” számító, a középkorban a felsőbb oktatási szinten tankönyvként is használt munkáját (ehhez lásd Stahl–Johnson–Burge 1971; Lenaz 1975).

2. Hivatkoznék D’Andelinek a 13. században, már nem latinul, hanem vulgáris nyelven, franciául, verses formában írott *La bataille des VII. arts* című, a hét szabad művészet meg az (értelemszerűen antik) auktorok hadviselését bemutató, terjedelmes művére. Ebben a septem artest, köztük az ars grammatícát is képviselő párizsiaknak az auktoroközpontúságot képviselő orléans-iak az ellenfelei. A műben

⁷ A szóvégi *n*-et ujjal ki akarhatta törölni, de mozdulata abbamaradhatott.

⁸ A szókezdő *r* felett szándéktalan tintavonás van.

két egyetemi tábor áll hát egymással szemben.⁹ Szilaj harci cselekményektől sem mentes küzdelmük a párizsiak – a művegi jóslat szerint azonban csupán ideigvalónak tekinthető – győzelmével ér véget.¹⁰

B) A szövegünk **formájával** kapcsolatban felvetődő első kérdések egyike a verses jelleg, s ehhez is kapcsolódóan a „címben”-ben szereplő „*disticum*” („két sor”) „önmeghatározás”.

A művecske – inkább hangsúlyos, mint időmértekes – versszerűsége Bárczi Ildikó ezúttal is megköszönendő, magánbeszélgetésben kifejtett véleménye szerint nem kétséges (a kérdéshez lásd még Szepes–Szerdahelyi 1981: 220–7). A nem túl jeles versminőség viszont szövegünk (nyers)-fordítás voltára engedhet következtetni. Ezt latin vendégszerkezeteinek tanúsága is alátámaszthatja. Így a *Regnum Etimologicum* meg a grammatikatörténeti szempontból is fontos *Verbum ā verberando dictum jol tudgjakot* rész is (ehhez lásd a fentebb idézett igemeghatározásokat tartalmazó „újabb” művek ókori előzményeken nyugvó igefejezeteit is).

Éppen a versjellegű formával kapcsolatban kellhet utalni arra is, hogy (ugyancsak az antikvitásra visszavezethetően) a középkorban még mennyire gyakori volt a mi fogalmaink szerint nem szépirodalmi műfajokat képviselő szövegeknek (akár okleveleknek is) ritmikus formában való szerkesztése. A disztichon meg éppenséggel nem ritka formája volt grammatikai tárgyú és egyéb tanszövegeknek. Az ismertebbek közül például az alábbiaknak:

1. A Marcus Portius Cato Maiortól (Kr. e. 234–149) származó és még a császárkorban kiadott verses mondásgyűjteménynek, a középkorban tankönyvként általános használatú, sok nyelvre lefordított *Dicta Catonis*-nak vagy *Disticha Catonis*-nak. Ennek hazai meglétét már az egykori pannonhalmi könyvtár 1093-as összeírása is jelzi, s későbbi „tantervi” szerepléséről ugyancsak tudósítanak a források. Legalábbis regionális jellegű, viszonylag hosszas forgalomban maradását *Disticha moralia* című, Honterus-féle 1539-es brassói megjelenítése is segíthette (lásd Mészáros 1981: 37, 225, 360, 13, 221, lásd még uo. 144; 1989).

2. Hexameter formában készült 1199 táján Alexander de Villadeinek a magyarországi oktatásban is elterjedt használatú és az első hazai kiadású tankönyvek közt is megtalálható műve, a *Doctrinal* (lásd Mészáros 1981: 49, 71, 158–60 és passim; 1989).

⁹ Tudjuk, az egyetemek létrejötte a középkor talán legnagyobb történelemformáló eseménye volt. Ezek tudniillik immár intézményesített formában, hivatásszerűen végzett tudományos munka színhelyei. Szakmai utánpótlás kineveléséről gondoskodni kötelek, szaktudást hitelesítő, jogbiztosító okmánykiadásra felhatalmazott és (elvben legalábbis) jogilag autonóm fórumok. A legkorábban Itáliában, Spanyolországban, Franciaországban, Angliában, a németeknél alapított egyetemek közül nyelvtudomány-történeti szempontból különösen is fontos szerepet vitt a párizsi. A 12–14. században jobbra itt ment végbe a grammatikának a dialektika/logika általi valóságos bekebelezetése. Ehhez is kötődik a már nem középszintű oktatással összefüggő, s kellőképpen aligha értékelhető úgynevezett modista „fordulat”. Melynek fontos előzménye az Arisztotelész-művek (arab és zsidó közvetítéssel való) megismerése volt.

Az egyetem (főként a párizsi) akkori nagy elméi közül többeknek igen jelentős – a mainál persze jóval szélesebb tárgykört felölelő – „grammatikus” munkálkodása is (ehhez is lásd Paetow 1910; Waddel 1966). Így a természettudós Nagy Szent Alberté (?1193–1280), a doctor universalis, a doctor mirabilis Roger Baconé (1214–1292), a doctor seraphicus Szent Bonaventúráé (1221–1274). És a doctor angelicusé, Aquinói Szent Tamásé (1225–1274), aki (a jóval korábbi és csak egyes műveit tolmácsoló, késő antik Boethius után) Arisztotelész talán első latinra fordítója volt. – Az egyetemi kereteken kívüli tudományos tevékenységhez is feltétlen lásd Maarten–Nauta 1997, különösen 167–217.

¹⁰ Az antikvitásból ránk maradt, sajnálatosan kevés kézirat (ehhez is lásd például Róma huszonnyolc ismert közönyvtárának egyetlen sor kortársi feljegyzés nélküli teljes pusztulását) középkori sorsáról is lásd a hazai tudományosságban kevésbé ismert de Bury-munkát (1971). Ennek adatai is mintha inkább azt a felfogást látszanának alátámasztani, hogy a középkori „auktortámentés”-en, latinságuk nyelvelírásba való visszahelyezésén is fáradozó egyes grammatikus „műhelyek” lehettek a humanizmus és reneszánsz felderengésének legkorábbi színhelyei.

III.

A fentiek alapján úgy gondolom, régi nyelvtani szövegeinknek az egyetemes nyelvleírás kultúrához való viszonyáról valóban érdemes lenne többet tudnunk. Ehhez viszont az itt felvetettek megfontolása is hozzájárulhat.

SZAKIRODALOM

- Alvarus, Emanuel 1718. *Principia seu Grammaticarum institutionum*. Nagyszombat.
- D'Andeli, Henri 1974. *Oeuvres. ([...] La bataille des VII. arts)*. Slatkine Reprints, Genève.
- Bäck, Allan T. 2000. Aristotle's theory of predication. *Philosophia Antiqua. A Series of Studies on Ancient Philosophy [...] LXXXIV*. Leiden–Boston–Köln.
- Balázs János 1956. A nemzeti nyelvek nyelvtanirodalmának kialakulása. *Magyar Tudomány* 63: 313–22.
- Balázs János 1961. Nyelvtanirodalmunk előzményei és kezdetei. In Sulán Béla (szerk.): *Nyelvtani tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Balázs János 1987. *Hermész nyomában. A magyar nyelvbölcselet alapkérdései*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Bartók István 1991. XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tanulságai. *Irodalomtörténeti Közlemények* 95: 1–24.
- Bartók István 1995. A humanizmustól a klasszicizmus felé. Molnár Gergely nyelvtanának 1700 előtti kiadásairól. *Magyar Könyvszemle* 111: 349–60.
- Bartók István 1996. Alsted feltételezhető gyulafehérvári görög nyelvtana. *Magyar Könyvszemle* 112: 96–7.
- Bartók István 1997. Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandija. *Irodalomtörténeti Közlemények* 101: 550–6.
- Bartók István 1998a. Grammatica Hungarolatina – Grammatica Latinogermanica. Sylvester János és Marcus Crodelius. *Irodalomtörténeti Közlemények* 102: 642–54.
- Bartók István 1998b. Sylvester János elrejtett kincsei. Szempontok a Grammatica Hungarolatina új kiadásához. *Magyar Könyvszemle* 114: 325–35.
- Bartók István 1999. Az interiectio meghatározása Sylvester Jánosnál. *Magyar Nyelv* 95: 456–9
- Bél Mátyás 1729. *Der Ungarische Sprach Meister oder Kurze Anweisung zu der Edlen Ungarischen Sprache Nebst einem Anhang von Gefchprachen. Der Hoch Löblichen Deutschen Nation, Zum Nutz und Dienste guthertzig gestellet von Meliboeo*. Preßburg.
- Borzák István (ford.) 1979. Szenci Molnár Albert: Ajánlás az ifjabb Móric úrnak. In: Tarnóc Márton (szerk.): *Magyar gondolkodók – 17. század*. Magyar Remekkrók. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 412–3.
- Bursill-Hall, G. L. 1971. *Speculative grammars of the Middle Ages. The doctrine of partes orationis of the modistae*. Approaches to Semiotics 11. Mouton, The Hague–Paris.
- Bursill-Hall, G. L. 1972. *Thomas of Erfurt: Grammatica Speculativa. An editoin with translation and commentary*. London, 1972.
- Bursill-Hall, G. L. 1981. *A census of medieval Latin grammatical manuscripts. Grammatica Speculativa. Sprachtheorie und Logik des Mittelalters*. Theory of Language and Logic in the Middle Ages IV. Formmam–Holzboog, Stuttgart–Bad Cannstatt.
- de Bury, Richard 1971. *Philobiblon. A könyvek szeretete*. Téka. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Capella = Stahl–Johnson–Burge 1971; Lenaz 1975.
- CorpGr.= Toldy Ferencz 1866. *Corpus grammaticorum lingvae Hungaricae veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*. Pest.
- CorpRef. = Bindseidel, Henricus Ernestus (ed.) 1954. *Corpus Reformatorum post Carol. Gottl. Bretschneiderum, philos. et theol doctorem etc. XX*. Brunsvigae.
- Déri Balázs (ford.) [1994]. *Llull, Ramon: A szeretet filozófiájának fája*. Tótfalusi Tannymda, Budapest.
- Dinneen, Francis P. S. J. 1990. *Peter of Spain: Language in dispute. An English translation of Peter of Spain's Tractatus called afterwards Summulae logicales*. Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. Series III. Studies in the History of Language Sciences. Volume 39. Amsterdam–Philadelphia.
- Donatus, Aelius 1961. *De octo partibus orationis*. Keil IV. Hildesheim, 355–402.

- Dukkon Ágnes 1997. Comenius nyelvtanítási módszerének tükröződése Jászberényi Pál latin–angol nyelv-könyvében. *Magyar Könyvszemle* 113: 76–82.
- Durza Sándor 1982. Priscianus-magyarázatok a szintaxis köréből. *Filológiai Közöny* XXVIII: 117–26.
- Éder Zoltán 1972. *A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyed században (1945–1970)*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 130. sz. Budapest.
- Éder Zoltán 1989. Sylvester Grammatikájának utóéletéről. *Magyar Nyelvőr* 113: 385–96. = In: uő: *Túl a Duna-tájon*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2000, 15–30.
- Erfurtti Tamás = Bursill-Hall 1972.
- Glück, Manfred 1967. *Priscians Partitiones und ihre Stellung in der spätantiken Schule. Mit einer Beilage: Commentarii in Prisciani Partitiones medio aevo compositudniillik SPUDISMATA*. Studien zur Klassischen Philologie und ihren Grenzgebieten XII. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim.
- Havas Ferenc 1991. A grammatica speculativa modernsége. *Magyar Nyelv* 87: 145–51, 278–89.
- Ising, Erika [1970]. *Die Herausbildung der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa. Studien über den Ein-fluß der lateinischen Elementargrammatik des Aelius Donatus De octo partibus orationis ars minor*. Akademie-Verlag, Berlin.
- Juhász Dezső 1999. Az ómagyar nyelvi normáról és Sylvester nyelvtanáról a kötőszó kapcsán. *Magyar Nyelv* 95: 453–6.
- Keil, Heinricus 1961. *Grammatici Latini ex recensione Heinrici Keilii*. Az I–V. kötetek újrakiadása. Hildesheim.
- Keith, Percival W. 1990. Unpublished medieval grammatical fragment on Latin syntax and syntactic figures. In Bursill-Hall, G. L.–Ebbensen, Sten–Koerner, Konrad (eds.): *Studies in medieval grammar and linguistic theory in memory of Jan Pinborg*. De Ortu Grammaticae. Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. Series III. Studies in the History of Language Sciences. Volume 43. Amsterdam–Philadelphia, 271–85.
- Kelly, L. G. 1990. Composition and the verb in Grammatica Speculativa. In Bursill-Hall, G. L.–Ebbensen, Sten–Koerner, Konrad (eds.): *Studies in medieval grammar and linguistic theory in memory of Jan Pinborg*. De Ortu Grammaticae. Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. Series III. Studies in the History of Language Sciences. Volume 43. Amsterdam–Philadelphia, 147–61.
- Korponay Béla 1972. Anglicum Specilegium, the first English grammar printed in Hungary (1661). *Angol Filológiai Tanulmányok* 6.
- Kovács Ferenc 1988. Sylvester János szerepe a magyar nyelvészeti terminológia kialakításában. *Magyar Nyelv* 84: 155–67, 270–83.
- Körmendy Kinga 1984. Az esztergomi Collegium Christi és könyvtár a XIV–XV. században. *Magyar Könyvszemle* 100: 10–20.
- Körmendy Kinga 1986. Literátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban. In: Fügedi Erik (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Gondolat Kiadó, Budapest, 176–202.
- Körmendy Kinga 1991. Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, a ferences rendház és a Babits Mihály Városi Könyvtár állományának történeti áttekintése. *Magyar Könyvszemle* 107: 20–39.
- Körmendy Kinga 1994. A 14–15. századi bolognai egyetem könyvkultúrájának egy magyar vonatkozású kódexe. *Magyar Könyvszemle* 110: 1–15.
- Kukenheim, Louis 1951. *Contributions à l'histoire de la grammaire grecque, latine et hebraïque à l'époque de la Renaissance*. Leiden.
- Law, Vivien 1987. *The insular Latin grammarians*. Studies in Celtic history III. The Boydell Press.
- Leiss, Elisabeth 1992. *Die Verbalkategorien des Deutschen. Ein Beitrag zur Theorie der sprachlichen Kategorisierung*. Walter de Gruyter, Berlin–New York.
- Lenaz, Luciano (ed.) 1975. *Martiani Capellae De nyptiis Philologiae et Mercvrii Liber Secvndus*. Liviana, Padova.
- Lőrinczi Réka 1995. Kiadatlan latin nyelvű magyar grammatikánk a XVIII. század második feléből. *Magyar Nyelvőr* 119: 333–45.
- Lőrinczi Réka 1998. *Kéziratok magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. A nyelvemlékek betűhű átiratai bevezetéssel és jegyzetekkel*. A Magyar Nyelvtörténet Forrásai 3. sz. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Ludovicus, Laurentius 1597. *Compendivm etymologiae et syntaxis, in vsvm gymnasij Gorlicensis. Editum opera Laurentij Ludouici Leoberg. Adiecta sunt gnorismata regylarvm in Syntaxi vsurpata a Valentino Trocedorfio, in Schola Goldberg. Bartphae Imprimebat Iacobus Kles. m.d. xcviij. RMNy. 794.*

- Maarten, J. F. M. Hoenen 1997. The transition of academic knowledge. Scholasticism in the Ghent Boethius (1495) and other commentaries on the *Consolatio*. In Maarten, J. F. M. Hoenen–Nauta, Lodi (eds.): *Boethius in the Middle Ages. Latin and vernacular traditions of the Consolatio Philosophiae*. Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters LVIII. Brill, Leiden–New York–Köln.
- Melanchton, Philip: *Elementa grammaticae latinae*. *CorpRef. 20*: 194–336.
- Mészáros István 1960. Első magyar ábécéskönyveink. *Pedagógiai Szemle* 10: 1004–14.
- Mészáros István, dr. 1973. *Népoktatásunk 1553–1777 között*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mészáros István 1981. *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mészáros István 1989. *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Michael, Ian 1970. *English grammatical categories and the tradition to 1800*. University Press, Cambridge.
- Molnár Gergely 1556/1613. *Elementa Grammaticae Latinae, Pro Recta Institutione juventutis Scholasticae, ex prolixioribus Grammaticorum praeceptis in breve compendium contracta, A Gregorio Molnar, pia memoriae. Nunc denuo excusa singulari studio, et à plurimis mendis purgata et locupletata*. Excusum Debrechini, Apud Paulum Rhedam Lipfenem. Anno M DC. XIII. Cum Gratia et Privilegio. Vö. *RMNy*. 1049.
- Molnár József–Simon Györgyi 1980³. *Magyar nyelvelmékek*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pajorin Klára 1993. C. Vladár Zsuzsa: Sylvester János latin–magyar nyelvtana. Ismertetés. *Irodalomtudományi Közlemények* 97: 439–41.
- Pinborg, Jan 1973. Neues zum Erfurter Schulleben des XIVten Jahrhunderts nach Handschriften der Jagellonischen Bibliothek zu Krakow. *Bulletin de Philosophie Médiévale (édité par la SIEMP)* 15: 146–51.
- Pinborg, Jan 1977. *Sigerius De Cortraco. Summa modorum significandi sophismata*. Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. Series III. Studies in the History of Language Sciences. Volume 14. Amsterdam.
- Pinborg, Jan 1978. An unedited part of Roger Bacon's „Opus Maius: De Signis”. *Traditio* 34: 75–136.
- Pinborg, Jan 1982. Anonymi Quaestiones in Tractatus Petri Hispani I–III Traditae in Codice Cracoviensi 742 (Anno fere 1350). *Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge Grec et Latin* 41: 1–170.
- Puff, Helmut 1995. „Von dem Schlüssel aller Künsten/nemblich der Grammatica.“ *Deutsch im lateinischen Grammatikunterricht 1480–1560*. Basler Studien zur deutschen Sprache und Literatur 70. Francke Verlag, Tübingen–Basel.
- W. Salgó Ágnes 2000. Adalékok Sebald Heyden munkásságához és Thordai János Epiktétosz-fordításához. *Magyar Könyvszemle* 116: 266–85.
- Sára Balázs 1999–2001. Quid est grammatica? – Cuius est gramamtica? *Annales Universitatis Scientiarum de Rolando Eötvös Nominata. Sectio Linguistica* 24: 159–81.
- Stahl, William Harris–Johnson, Richard–Burge, E. L. 1971. *Martianus Capella: The marriage of philology and mercury. Martianus Capella and the Seven Liberal Arts I–II*. Number LXXXIV of the Records of Civilization. Sources and Studies, Columbia University Press, New York.
- Sylvester, Joannes 1969. *Grammatica Hungaro-latina*. Uralic and Altaic Series 55. Bloomington–The Hague.
- Sylvester, Ioannes 1539/1989. *Grammatica Hungarolatina in usum puerorum recens scripta. Neanesi 1659*. Hasonmás kiadás. Bibliotheca Hungarica Antiqua XXV. MTA Irodalomtudományi Intézet–Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységsülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szenczi Molnár Albert 1610/1969. *Albertus Molnár Szenciensis: Nova Grammatica Ungarica*. Uralic and Altaic Series 98. Bloomington–The Hague.
- Szentpéteri Márton 1998. A grammatika oktatásának kombinatorikus módszerei Johann Heinrich Alsted gyulafehérvári rudimentáiban. *Irodalomtörténeti Közlemények* 102: 437–58.
- Szepes Erika–Szerdahelyi István 1981. *Verstan*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Tarnai Andor 1984. „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Varga András 1983. *Molnár Gergely, Melanchton magyar tanítványa*. JATE, Szeged.
- Varga András 1984. Adatok Molnár Gergely latin grammatikájának történetéhez. *Magyar Könyvszemle* 100: 127–9.
- C. Vladár Zsuzsa 1989. *Sylvester János latin–magyar nyelvtana*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 185. sz. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Waddel, Helen 1966⁷. *The wandering scholars*. Constable, London–New York.

SUMMARY

*Lőrinczi, Réka***Preliminaries to the investigation of the history of the description of verbs**

The paper briefly deals with three issues, if only at a preliminary level as stated in the title.

1. It discusses professional source publication and source processing, two major directions of modern research on the history of linguistics.

2. It gives a preliminary overview of definitions of ‘verb’ and classifications of verbs in early Hungarian grammars. The range of grammars cited is supplemented by quotations of passages reflecting the ideas, on the notion of verb, of their direct or indirect predecessors, Donatus, Priscian, Melanchton, and Alvarus. Furthermore, a definition by Thomas of Erfurt, a scholar from the mature period of the Modistae, is also cited, a definition that reflects quite different views from those of the above authors.

3. On the basis of information taken from the relevant international literature, the author looks for directions in which predecessors of a recently found and published (see *MNYtForr.* 3: 62–3) Hungarian text fragment entitled *Disticum Hungaricum* could be spotted. That curious text illustrates one of the central chapters of linguistic description, part-of-speech classification, in a very unusual manner, in terms of a competition of the various parts of speech. The present author thinks that possible, though indirect, predecessors of *Disticum* include *Martianus Capella*, *D’Andeli*, as well as various educational texts written in verse.

With respect to the inferable views of that Hungarian fragment on the notion of verb, she draws the reader’s attention to the fact that they are totally different (just like its genre is) from those represented in early Hungarian grammars that have been taken into account in the history of Hungarian linguistics so far.